

Tunc dövründə orta Kür hövzəsinin məskunlaşmasının təbii-coğrafi şəraiti (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat)

Şamil Nəcəfov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Məskunlaşma və lokal miqrasiyalar ilə bağlı problemlər tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanan əsas məsələlərdəndir. Qədim yaşayış yerləri və bunların bazasında təşəkkül tapan vahid struktura malik müdafiə hasarlı böyük yaşayış kompleksləri sosial-iqtisadi anlamda istehsal vasitələrinin toplandığı və təmərkləşdiyi yer kimi qavranılmalıdır. İri yaşayış məntəqələri əhalinin istehsal vasitələrinin toplandığı yer, xüsusi tənzimləyici sənətkarlıq və ticarət funksiyalarını yerinə yetirən mədəni mərkəz kimi müəyyənləşdirilə bilər.

Tunc dövründə Orta Kür hövzəsinin iri yaşayış yerlərində dəqiq planlı qalaların, müxtəlif sənətkarlıq istehsalının olması, habelə onların ətrafında iri qəbiristanlıqların meydana gəlməsi və s. əlamətlər həmin yaşayış yerlərinin protoşəhər simasını göstərir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılan artefaktlar şəhərləşmə prosesinə başlayan yaşayış yerlərində kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, ticarət, hərbi sənəti, mədəniyyət və digər sahələrin qarşılıqlı vəhdətdə xeyli inkişaf etdiyini göstərir. Tunc dövrünün son mərhələsində isə Cənubi Qafqaz ərazisində, o cümlədən Gəncə-Qazax bölgəsində böyük yaşayış mərkəzlərinin yaranması təsadüfi hadisə deyildi [1, c. 88-89]. Qeyd etdiyimiz kimi bunun tarixi kökləri hələ erkən tunc dövründən formalaşmağa başlamışdır. Yaşayış yerlərinin kompleks tədqiqi (Babadərviş, Sarıtəpə, Sarvantəpə, Yastıtəpə və s.) onu sübut etməyə əsas verir ki, qeyd olunan ərazinin qədim sakinləri e.ə. IV-II minilliklərdə təsərrüfatın aparıcı sahələrində irəlliləyişin astanasında olmuş və ticarət-iqtisadi əlaqələri bunun əsas göstəricisi olaraq meydana çıxmışdır. Orta Kür hövzəsində tunc dövrünə aid ümumi sahəsi 3-4 ha-ya qədər böyük yaşayış yerlərinin meydana gəlməsi bu tarixi dinamik inkişafın zərurəti olaraq görsənəməkdədir. Bu yaşayış yerləri əhali məskunlaşmasının və daimi yaşayışının ilkin mədəni-iqtisadi mərkəzləri olmuşdur [2, c. 85-87].

Tunc dövrünün orta və son mərhələlərində yaşayış yerlərinin strukturunda da həlledici dəyişikliklər baş vermişdir. 2-3 ha-dan da çox sahəsi olan yaşayış yerləri meydana gəlməyə başladı (Göl yeri yaşayış kompleksi). Bu faktın doğruluğunu arxeoloji materiallar və müqayisəli təhlillər əsasında e.ə.

II minillikdə ixtisaslaşmış funksiyaların sayının artması və yaşayış yerlərinin özlərinin böyüməsi kimi amillər sübut edir.

Gəncə-Qazax bölgəsindəki tunc dövrü abidələrindən aşkar edilmiş maddi mənbələr ümumilikdə orta Kür hövzəsinin qədim cəmiyyətinin təsərrüfat və ictimai strukturunu müəyyən qədər bərpa etməyə imkan verir. Gəncə-Qazax bölgəsinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti və iqlimi, eləcə də zəngin yerüstü və yeraltı təbii sərvətləri tunc dövründə burada məskunlaşan yerli qəbilə və tayfaların mədəni inkişafına xeyli kömək etmişdir. Daha çox son tunc və erkən dəmir dövründə bariz şəkildə təzahür edən lokal cəhətlərə malik bu bölgə yerli Cənubi Qazıqaz mədəniyyətlərindən müəyyən qədər fərqlənən özünəməxsus Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti arealına daxil idi [1, c. 88-89].

Tədricən orta tunc dövründə və son tunc-ilk dəmir dövründə daha mükəmməl dəmir alətlərin və xış əkinçiliyinin vüsət alması ilə əkin sahələri xeyli genişləndi. Arxeoloji dəlillər əsasında müəyyən edilmişdir ki, artıq tunc dövrünün sonlarında iri yaşayış məskənləri ətrafındakı əkin yerləri və əkinəyararlı xam torpaqlar yerli sakinlər tərəfindən tamamilə mənimsənilmişdir. Ehtimal ki, Gəncə-Qazax bölgəsinin dəmyə əkinçiliyi üçün yararlı dağətəyi sahələri də bu vəziyyətdə idi. Şübhəsiz ki, əkin yerlərinin çoxaldılması və genişləndirilməsi əhalinin artımı ilə bağlı olmuşdur. Bu amil həmin dövrün yaşayış yerlərinin topoqrafiyası, planlaşdırılması və qurulmasında çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır [3, s. 170].

Tunc dövründə maraqlı xüsusiyyət kimi bir faktor da izlənilir ki, bu da əhali məskunlaşması ilə bağlıdır. Əhali məskunlaşmasının həm təbii-coğrafi şərait amili, həm də iqtisadi səbəbləri var idi. Lakin tədqiqatlar sübut edir ki, iqtisadi səbəblər də təbii-coğrafi şərait amili ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur.

Tunc dövründə iri və orta hövzəli çayların düzənlik və vadiləri ilə yanaşı dağətəyi və dağlıq zona da məskunlaşır. Eneolit dövründən başlayaraq yaşayışın davam etdiyi məskənlər tunc dövrünün sonlarında iri və əhalisi sıx olan məntəqələrə çevrilirdilər (Göl yeri, Musaköy yaşayış yeri, Qanlı Töyrə yaşayış yeri, Ocaqtəpəsi yaşayış yeri). Qazıntısı hələlik aparılmasa da hazırda mövcud olan çoxtəbəqəli bəzi yaşayış yerləri tunc dövrünün belə yaşayış məskənlərindən idi.

Qeyd olunan bölgənin coğrafi baxımdan əlverişliliyi burada tunc dövrünün bütün mərhələlərində çox yüksək mədəniyyətin formalaşmasına təkan vermişdir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tunc dövründə orta Kür hövzəsinin əksər yerlərində yaşayış sıx olmuşdur. Bunu sübut edən faktlardan biri də yaşayış yerlərinin çox və həm də sahəsinə görə böyük olmasıdır. Orta Kür hövzəsi demək olar ki, başdan-başa yaşayış məskənləri ilə zəngindir. Bu abidələri ümumi xarakterizə edən cəhətlər vardır. Bəziləri isə özünün fərqliliyi ilə seçilir. Ağstafaçay, Coğazçay, Tovuzçay,

Zəyəmçay, Gəncəçay, İncəsu çaylarının kənarlarından çox aralıda geniş düzənliklərdə yaşayış yerləri mövcuddur. Nə vaxtsa bu ərazilərdən çayların və çay qollarının axması da mümkünsüz görünür. Çünki, relyef quruluşu bunu deməyə əsas verir. Faktlar isə onu qəti deməyə əsas verir ki, tunc dövrünün orta və son mərhələlərində bölgə əhalisi geniş düzənliklərdə iri yaşayış məskənləri seçirdilər (Durnatəpə, Töyrətəpə, Tavatəpə və s.) [4, s. 135-136].

Babadərvişdə, Sarıtəpədə, Kiçiktəpədə və Qarğalartəpəsində toplanmış əmək alətləri qeyd olunan dövrdə nəinki bölgədə, ümumilikdə bütün Cənubi Qafqaz ərazisində cüt əkinçiliyinin çox geniş yayıldığını göstərir. Bölgədə ilk öncə Kür-Araz mədəniyyətinin, daha sonra orta tunc dövrü mədəniyyətinin yayılma ərazisi öyrənilərkən məlum olur ki, qeyd olunan dövrlərdə əkinçilik üçün yararlı olan sahələrin böyük əksəriyyəti ayrı-ayrı qəbilələr tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. Orta tunc dövründə bölgənin dağlıq ərazisi məskunlaşdırılmağa başlamış və müvəqqəti yaşayış yerləri meydana gəlməyə başlamışdır. Bir qayda olaraq söyləmək olar ki, bu dövrdə dağətəyi və düzənliklər əkinçi tayfalar tərəfindən, dağlıq ərazilər və yaylalar isə maldar tayfalar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. Tunc dövrü cəmiyyətinin inkişafında bir sıra mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuş əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı ayrı-ayrı sosial qrupların və buna müvafiq olaraq ictimai şüurun formalaşmasına şərait yaratmışdır. Kür-Araz mədəniyyəti ümumi cəhətləri ilə yanaşı inkişaf etdikcə bölgədə müəyyən dərəcədə lokallaşma prosesinə də məruz qalmışdır. Bunu Gəncə-Qazax bölgəsinin keramikası ilə Gədəbəy qrupu və Dağlıq Qarabağın keramikasının fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxardır.

Orta Kür hövzəsində yerləşən, Mingəçevir qrupuna daxil olan abidələr dağ silsiləsinin ovalıqla birləşdiyi ərazidə, gur sulu çayların sahilində salınmışdır. Onları əhatə edən düzənlik və dağlıq relyef, Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının əsas məşğuliyyətini təşkil edən əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli olmuşdur. Kürəkçay, Gorançay və Gəncəçay hövzələrinin abidələri topoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, digər abidələrlə bənzərdir. Onlar da çay vadilərinin əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli hissəsində salınmışdır. Bu abidələrin tədqiqi göstərir ki, yaşayış yerləri əvvəlcə düzən sahədə salınmış, mədəni təbəqənin yığılması nəticəsində sonradan təpə halına düşmüşdür. Burada yaşayış yerlərinin qrup halında və bir-birinin yaxınlığında yerləşməsi, onlarda eyni qəbilədən olan icma üzvlərinin məskunlaşdığını göstərir. Bu qrupa daxil olan abidələrin az qismində mədəni təbəqə az yığılmışdır. Şübhəsiz ki, bu yarımköçəri maldarlığın inkişafı və ərazinin təbii şəraiti ilə bağlı olmuşdur. Çünki, ilin müəyyən fəsilərində gursulu olan bu çayların suyunun azalması və quruması əhalinin həyatına müəyyən təsir etmişdir. Lakin, ən çox Gəncəçay hövzəsi boyunca yerləşən bol otlaq sahələri, buradan müəyyən zaman ərzində yaşayış yeri kimi istifadə olunmasına şərait yaratmışdır.

Orta Kür hövzəsinin ilk tunc dövrü yaşayış yerləri strateji və təsərrüfat üçün əlverişli mövqələrdə yerləşmişdir. Yaşayış yerlərinin yüksək dağlıq və ovalıqların birləşdiyi ərazilərdə olması, əkinçiliyin və maldarlığın inkişafına şərait yaratmışdır. Ərazinin coğrafi mövqeyi də e.ə. III minillikdə əhalinin intensiv məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Yaşayış yerlərində mədəni təbəqənin 2-4 m qalınlığında yığılması, burada oturaq həyat tərzinin uzun müddət davam etdiyini göstərir. Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsinə aid yaşayış binaları başlıca olaraq dairəvi planlıdır. Evlər bir-birinin yaxınlığında, aralarında müəyyən keçid saxlanmaqla tikilmişdir. Ehtimal ki, yaşayış binaları ensiz və dar küçələrlə bir-biri ilə əlaqələnməmişdir. Erkən mərhələyə aid dairəvi planlı evlər çay daşlarından hörülmüş təməl üzərində möhrədən, yaxud çiy kərpicdən tikilmişdir.

Tunc dövrünün ikinci böyük inkişaf mərhələsində həm əkinçiliklə, həm də maldarlıqla məşğul olan tayfaların iqtisadi və ictimai həyatında tamamilə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Yarımköçəri maldarlıq təsərrüfatın bir sahəsi kimi ortaya çıxır. Ən çox isti yay aylarında dağlara köçən tayfalar getdikləri yerlərin əlverişli sahələrində daimi düşərgə salırdılar. Bəzən müvəqqəti salınmış düşərgələrini də daimi yaşayış məskənləri halına gətirirdilər. Bu hal artıq dağlıq ərazilərin sürətlə məskunlaşması demək idi. Ağstafa ərazisindəki Çoban daşı yaşayış yeri və mağaralarını buna misal göstərə bilərik. Əkinçiliklə məşğul olan tayfalar isə yenə də düzən və dağətəyi zonalarda məskun olaraq məşğul olduqları sahə üzrə xeyli keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmışdılar.

Tayfalararası ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olan iri malqara sürülərinin, zəngin taxıl ehtiyatının olması toqquşmalarla nəticələnirdi ki, bu da təbii olaraq yaşayış yerlərinin görkəminə də təsir edirdi. Yaşayış yerləri maksimum şəkildə müdafiə qabiliyyətlərini artırmağa başlayırdı. Müdafiə istehkamlı və müdafiə qurğulu yaşayış yerləri bu dövrlərdə meydana çıxırdı. Mükəmməl tikinti texnikasına bələd olan bölgə sakinləri inşaat materialı kimi çiy kərpicdən, möhrədən, daşdan, qamışdan istifadə edirdilər. Bəzən mürəkkəb quruluşlu müdafiə istehkamları dördkənc bürclərlə daha da möhkəmləndirilirdi. Bu dövrdə və eləcə də tunc dövrünün sonlarında Sarıtəpə, Babadərviş, Mingəçevir kimi müdafiə qalalı və hasarsız daimi yaşayış yerləri ilə yanaşı mövsümlük yurd yerləri də yaranmağa başlayırdı. Əhali çoxluğu son tunc dövrünün yaşayış yerlərində yarımqazma tipli evlərin geniş yayıldığını göstərir (Yastıtəpə, Novruzlutəpə, Qiyaməttəpə yaşayış yerləri).

Orta Kür hövzəsi adlandırdığımız Gəncə-Qazax bölgəsində həmçinin indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü abidələrinin yaradıcıları eyni etnik xüsusiyyətləri daşıyan Azərbaycanın qədim yaylaq-çışlaq maldarlığı ilə məşğul olan tayfaları olmuşdur.

İlk tunc dövrünün orta mərhələsindən başlayaraq Kiçik Qafqazın yüksək dağ silsilələri, o cümlədən: Daşkəsən, Gədəbəy, Göygöl və Kəlbəcər ərazisində intensiv məskunlaşma prosesi getmişdir. Yaylaq maldarlığının meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq qeyd olunan bu ərazilərdə müvəqqəti sığınacaq məqsədli tikililər inşa edilmişdir. Dövrün insanları gündüzlər münbit otlaqlarda heyvanları otarır, gecələr isə onları təhlükədən qorumaq üçün bu tikililərdə saxlayırdılar (Ağstafa rayonu, Çobandaşı). Qədim maldarlar ən zəngin otlaqlarda, konkret mövqelərdə məskən salır, özləri və mal-qaraları da bu tikililərdə sığınacaq tapırdılar [3, s. 172].

Orta Kür hövzəsinin yüksək dağlıq ərazilərinin maldar əhali tərəfindən ilkin məskunlaşması tarixinin öyrənilməsi, şübhəsiz, yalnız arxeoloji tədqiqatlarla mümkündür. Bu baxımdan, İ.Cəfərzadənin Daşkəsən rayonunda Xoşbulaq yaylağında apardığı arxeoloji qazıntıları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Burada erkən tunc dövrünə aid kurqanın qazıntısı Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərinin maldar əhali tərəfindən hələ Kür-Araz mədəniyyəti dövründə məskunlaşmağa başlamasını əsaslı şəkildə sübut etdi [5].

Azərbaycanda yüksək dağ silsiləsində ilk dəfə olaraq erkən tunc dövrünə aid möhkəmləndirilmiş yaşayış yeri XX əsrin 70-ci illərində Tərtərçayın yuxarı axarında – Yazyurdu adlanan ərazidə aşkar edilmişdir. Burada dairəvi və ovalvari tikili qalıqları qeydə alınmışdır. Abidədən əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri e.ə. III minilliyə aid edilmişdir [6]. Q.İsmayilzadə həmin ərazilərdə Yazyurdu, Taxta, İstisu, Zalxa, Qaragöl, Zalxagöl, Alagöl və s. yüksək dağlıq sahələrdəki petroqlifləri yaylaq maldarlarının həkk etdiyini qeyd etmişdir. Bu isə onu sübut edir ki, yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olan əhali eyni zamanda yüksək dünyagörüşə və mənəvi mədəniyyətə malik idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilərdə hələ də öyrənilməmiş neçə yaşayış yerləri və qayaüstü təsvirlər vardır. Q.S.İsmayilzadə Kəlbəcər təsvirlərinin ən qədim nümunələrini e.ə. IV-III minilliklərə – Azərbaycanın yüksək dağlıq ərazilərinin maldar tayfalar tərəfindən məskunlaşmağa başladığı dövrə, ən son təsvirləri isə e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid etmişdir [6, c. 97].

Kəlbəcərdə Yazyurdu adı ilə tanınan ilk tunc dövrü yaşayış yeri Qaraarxac çayının sahilində yerləşir. Bu yaşayış yerinin ətrafı 2 metr qalınlığı olan müdafiə divarı ilə əhatə edilmişdir. Daşkəsən ərazisində və Tovuz rayonunun dağlıq yerlərində qismən də olsa tikili qalıqlarını araşdırmış, onların bir neçəsinin daxilində yerüstü zəngin arxeoloji material əldə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, bütün bu tikililər qədim maldar əhali tərəfindən inşa edilmişdir. Açıq, dəyə tipli bu tikililərdən maldarlar özləri və mal-qara üçün sığınacaq kimi istifadə etmişlər. Heç şübhəsiz ki, bütün bu tikililər mövsümi səciyyə daşmışdır. Gədəbəy ərazisində isə daş tikinti qalıqları dağətəyi və düzən ərazilərinin oturaq əkinçi-maldar əhalisinin yaylaq

maldarlığı ilə əlaqədar yay aylarında yaşadıkları dəyə tipli yurdların bünövrələridir.

Qeyd edilən yurd yerlərinin, dəyələrin tikintisində heç bir bərkidici məhluldan istifadə edilməmişdir. Hörgüdə əsasən iri (50-60 x 30-40 sm) daşlardan istifadə edilmiş, onların araları isə kiçik ölçülü daşlarla doldurulmuşdur. Divarların hündürlüyü çox güman ki, 1,5 m-dən artıq olmamışdır. Şübhəsiz ki, təbii-coğrafi şərait amili burda əsas götürülməlidir. Tikinti materialı kimi ərazinin iri qaya parçaları və ağır çay daşlarından istifadə edilmişdir.

Qazıntı zamanı əldə edilən tapıntılar saxsı qabların qalıqlarından ibarətdir. Onlar qazıntının bütün sahəsindən aşkar edilmişdir. Bu keramika nümunələrinin bir neçəsi son tunc-ilk dəmir dövrünə, qalanları isə orta əsrlərə aiddir. Son tunc-ilk dəmir dövrü saxsı məmulatı narıncı rəngdə olub zəif bişirilmişdir. Gilinin tərkibinə iri dənəli qum qatılmışdır. Bu saxsı məmulatının hamısı çox da böyük olmayan qabların gövdə hissələrinə aiddir.

E.ə. III minilliyin əvvəllərində maldarlıq daha sürətlə inkişaf etməyə başlamış, maldar qəbilələr əkinçilərdən ayrılmışdır. Maldarlar dağlıq və dağətəyi ərazilərdə məskunlaşmağa başlamışdır.

Orta tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin bir neçəsi özündən əvvəlki ilk tunc dövrü məskənlərində salınmışdır. Bu yaşayış yerləri öz topoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, ilk tunc dövrü yaşayış yerlərindən fərqlənmirlər. Onlar gur sulu çayların sahilində, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli ərazilərdə salınmışdır. İkinci qrup abidələr strateji cəhətdən və ticarət baxımından əlverişli mövqələrdə salınmışdır ki, bu da orta tunc dövründə ticarət əlaqələrinin insanların həyatında böyük rol oynadığını göstərir. Şübhəsiz ki, ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyi qədim dövrlərdən insanların diqqətini cəlb etmişdir. Orta Tunc dövrü abidələrinin tədqiqi bu dövrdə Azərbaycanda əhəlinin oturaq və yarımköçəri həyat sürən tayfalardan ibarət olduğunu göstərir.

Tunc dövrü maldarlarına məxsus qədim yurd yerlərinin tikili qalıqları Gədəbəydə, Daşkəsən ərazilərindəki dağ yaylaqlarındadır. Düzənvari relyefə, bol sulu bulaqlara malik, dağ silsilələri ilə və dağ çaylarının dərələri ilə əhatələnən bu yaylaqlar qədim maldarların məskunlaşması, sürüləri tam nəzarətdə saxlamaq baxımından olduqca əlverişli olmuşdur. Gədəbəydə müdafiə hasarlı yaşayış yerlərinin mövcudluğunu da əlverişli şəraitlə, qədim maldarların daha çox bu yerlərdə həyat sürmələri ilə izah etmək olar. Bu tikililərin bəziləri dairəvidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dairəvi tikililər ilk tunc dövründə istər Cənubi Qafqaz, istərsə də qədim şərq ölkələrində yayılmış tikinti forması olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, son tunc və ilk dəmir dövrlərində də - e.ə.II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəlində Azərbaycanda yaylaq maldarlığının yüksək inkişafı ilə əlaqədar olaraq yüksək dağlıq ərazilərin məskunlaşması pro-

sesi də intensivləşdi [7, s. 35].

Daha geniş otlaqları mənimsəmək istəyi tayfalararası münafişlərin başlıca səbəbinə çevrilmişdir. Bu toqquşmalara qarətçi mahiyyət vermişdir [8, s. 61].

Bu münafişlər zamanı həm də mal-qaranın ələ keçirilməsi yolu ilə var-dövlətin artırılması qədim heyvandarların əsas məqsədlərindən idi. Yaylaqlarda, o cümlədən Kiçik Qafqaz regionunda müvəqqəti yaşayış tikililərinin, yurd yerlərinin meydana çıxması da məhz bu səbəblərdən irəli gəlmişdir. Bu tikililərdə qədim maldarlar özlərini və heyvanlarını tayfalararası toqquşmalar zamanı müdafiə edirdilər. Bu tikililər həm də heyvanların təbii fəlakətlərdən və yırtıcı heyvanlardan qorunmasına xidmət etmişdir [9, c. 90-93].

Kiçik Qafqazın başqa hissələrində bu tip tikililərə rast gəlinir. Göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisində yüksək dağlıq ərazilərdə qədim heyvandarlar məxsus tikililər ilk tunc dövründən başlayaraq inşa edilmiş, son tunc-ilk dəmir dövründə isə bu proses daha da genişlənməmişdir. Qazıntılar zamanı əldə edilən orta əsrlərə aid saxsı qab qalıqları bu yurd yerlərindən son dövrlərə qədər istifadə edildiyini göstərir. Hətta bəzi belə mövsümi yurd yerlərinin yaxınlığından orta əsrlərə aid müsəlman qəbirləri də aşkar edilmişdir. Heç bir epitafiyası olmayan qəbirlərin yeri yalnız qəbirüstü kiçik həcmli baş daşları vasitəsilə bilinir.

Böyük və Kiçik Qafqaz arasındakı vadidə Gəncə-Qazax düzənliyində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar, yaşayış yerlərini və qəbir abidələrinin tədqiqi və müqayisəli təhlili bu abidələrin Kiçik Qafqazın tunc dövrü maldar tayfalarına məxsus olmasını bir daha sübut etməklə yanaşı, bu bölgənin qədim əhalisinin heyvandarlıq təsərrüfatı, maddi mədəniyyəti barədə müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

Fikrimizcə orta Kür hövzəsinin yüksək dağlıq ərazilərində yaşayış yerlərinin meydana çıxmasının yeganə səbəbi yaylaq maldarlığı olmuşdur. Bunu ilk növbədə həmin yerlərdən tapılan arxeoloji materialların eyniliyi təsdiq edir.

Tunc dövrünə aid yaşayış məskənlərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ilk tunc dövrünün orta mərhələsində xırdabuynuzlu heyvanlar iribuynuzlu heyvanlara nisbətən say etibarilə üstünlük təşkil etmişdir. Bu fərq sonrakı mərhələdə özünü daha kəskin şəkildə büruzə verir. Məhz xırdabuynuzlu heyvanların sürətli artımı yaylaq maldarlığının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Çünki, xırdabuynuzlu heyvanları otarmaq üçün yeni örüş yerləri tələb olunurdu. O.Həbibullayev I Kültərə çoxtəbəqəli qədim yaşayış yerinin qazıntılarının nəticələrinə əsaslanaraq yazır: "ilk tunc dövrünün orta mərhələsində xırdabuynuzlu heyvanların daha in-

tensiv artımı maldarlıq təsərrüfatında dəyişikliyə səbəb olur. Oturaq maldarlıqdan yaylaq maldarlığına keçid baş verir” [10, c. 216].

Ümumiyyətlə, bütün Qafqazın belə hündür dağ yaylalarının qədim insanlar tərəfindən məskunlaşması, mənimsənilməsi tarixi bəzədə tədqiqatçıların fikirləri müxtəlifdir. Alp çəmənliklərinin məskunlaşması çox şübhəsiz, əsasən yaylaq maldarlığı təsərrüfatının meydana çıxması ilə bağlı olmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar bu təsərrüfat növünün son tunc dövründə (e.ə. II minilliyin ikinci yarısı) yaranması fikrinə üstünlük verirlər. Doğrudan da, həmin dövrə aid yaşayış məskənlərinin arxeoloji qazıntıları o dövrdə maldarlığın yüksək inkişafını, yaylaq maldarlığının əsasını təşkil edən xırda buynuzlu heyvanların iri buynuzlu heyvanlardan mütləq say üstünlüyünü göstərir.

Maddi-mədəniyyət nümunələri Qafqazın hündür dağ yaylalarının daha qədim zamanlarda ovçu, maldar və əkinçi tayfalar tərəfindən məskunlaşdığını söyləməyə imkan verir.

Düzənlik və qismən dağətəyi zonadan ibarət bu bölgə dəniz səviyyəsindən 150-600 metr yüksəklikdə yerləşir. Bu bölgədən Kiçik Qafqaz dağlarının şərq silsiləsinin bir hissəsi keçir. Bu silsiləni Gəncə, Qarabağ, Murquz dağları təşkil edir. Ağstafa çayından Kür çayına kimi qərbdən–şərqə doğru uzanan və bir silsilə təşkil edən Gəncə və Murquz dağlarının cənub tərəfi hündür və sıldırımlı, şimal tərəfi isə enişli və uzundur. Şimal tərəfi bir-birindən meşə örtüyü olan dərələrlə ayrılır ki, bu dərələrdən fasiləsiz olaraq Kür, Şəmkir, Zəyəm, Gəncə və Kürək çaylarının suları axır.

Kiçik Qafqazın qərb və şərq silsilələrini birləşdirən dağlardan biri də Şahdağdır. Şahdağla Murovdağ arasındakı böyük dərələrdən çoxlu dağ çayları axaraq Kürə qovuşurlar. Bunlar Ağstafa, Tovuz, Axınca, Zəyəm, Kürək, Şəmkir və Gəncə çaylarıdır. Gəncə-Qazax bölgəsinin çayları əsasən Kür (Ağstafa, Zəyəm, Qanlı Qobu, Şəmkir, Qoşqar, Gəncə, Kürək, İncəçay, Tərtər, Xaçın, Qarqar və s.) hövzəsinə aiddir.

Ərazisinin dağətəyi və alçaq dağlıq hissəsində tünd-şabalıdı, dağ qəhvəyi, qəhvəyi dağ-meşə və s. torpaqlar üstünlük təşkil edir. Orta dağlıqda qonur dağ-meşə torpaqları və dağ qara torpaqları geniş sahə tutur. Yüksək dağlıqda əsasən qaramtil dağ-çəmən, çimli dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Daha yüksək yerlər əsasən qayalıqlardır. İnsanlar tarixən daha məhsuldar yer seçməklə mümkün qədər təhlükəsiz olmalarına da çalışırdılar [11, s. 13].

Dağətəyi və alçaq dağlıq hissədə müxtəlif otlu çöl bitkiləri və kolluqlar, bəzi yerlərdə meşələr, orta dağlıqda palıd, vələs, fıstıq meşələri yayılmışdır. Meşələr Kiçik Qafqazın əsasən şimal və şərq yamaclarındadır; təqribən 500- 600 metrədən 1800-1900 metrədən bəzi yerlərdə daha hündürdə yerləşir. Meşə zonasından yuxarılar (2300-2400 metrədək) seyrək kollu subalp çəmənli, daha yuxarılar isə alp çəmənlidir. Subalp çəmənlərindən çox

yerdə biçənək, alp çəmənlərindən isə yay otlağı kimi istifadə olunur. Əsasən çimli dağ-çəmən və qonur dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Kiçik Qafqazda alçaq dağlarda dağ-çöl və dağ-kol, orta dağlıqda enliyarpaqlı meşələr, yüksək dağlıqda dağ-çəmən landşaftı əsas yer tutur. Yüksək dağlıq sahələrdə dağ-tundra iqlimi hakimdir.

Göründüyü kimi, Kiçik Qafqaz regionunun təbiəti, iqlimi, zəngin bitki örtüyü burada heyvanat aləminin yaşaması, çoxalması üçün əlverişli şəraitə malik olmuşdur. Azərbaycanın tunc dövrü maldar əhalisi Kiçik Qafqazı özləri üçün əlverişli hesab etmiş və burada ovçuluq, maldarlıq təsərrüfatı ilə intensiv məşğul olmuşdur. Bir-birindən zəngin qayaüstü təsvirlər, maddi mədəniyyət abidələri yaratmışdır.

Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisindəki alp çəmənlikləri, o cümlədən, orta Kür hövzəsi yaylaqları da yaylaq heyvandarlığı ilə məşğul olan qədim tayfalar tərəfindən məhz bu dövrdən etibarən məskunlaşmışdır. Hələ XX əsrin 50-60-cı illərində Daşkəsən rayonunun belə yüksək dağ yaylalarında (2200 m) e.ə. III minilliyə aid dəfn abidələri tədqiq edilmişdir [5, c.15-45].

Bu ərazilərdə e.ə. III minilliyə aid abidələrin aşkar edilməsi köçəri və ya yaylaq heyvandarlığının ilk tunc dövründən meydana çıxmasını və yüksək dağ yaylalarının məhz bu təsərrüfat sahəsinin inkişafı nəticəsində məskunlaşdığını söyləməyə imkan verir [12, c. 120]. Orta Kür hövzəsinin neolit-eneolit dövrünə aid (e.ə. V-IV minilliklər) Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalartəpəsi, Molla Nağı təpəsi kimi abidələrinin osteoloji qalıqlarının yarısının və ya yarıdan çoxunun yalnız xırda buynuzlu heyvanlara məxsus olduğu müəyyən edilmişdir [13, c. 153].

İlk tunc dövrünün ortalarında - e.ə. IV minilliyin sonunda təşəkkül tapmış, sonrakı mərhələlərdə daha da genişlənmiş yaylaq heyvandarlığının əsasını təşkil edən heyvanlar qədim insanları ət, süd, yun, dəri kimi zəruri məhsullarla təmin etmişdir. O dövrdə xırdabuynuzlu heyvanlar ümumi heyvandarlığın əsasını təşkil edirdi [14, s. 117].

Orta Kür hövzəsinin tədqiq olunmuş yaşayış yerlərinin (Babadərviş, Sarıtəpə, Sarvantəpə, Yastıtəpə, Qarğalartəpəsi, Ocaqtəpə, Qanlı Töyrə, Töyrətəpə, Qiyaməttəpə, Göl yeri və s.) mədəni təbəqələrində aşkar edilmiş osteoloji qalıqlar əsasında bu bölgədə yaylaq maldarlığının hələ ilk tunc dövrünün orta mərhələsindən etibarən meydana çıxması fikrini irəli sürmək mümkündür.

V.H.Əliyev mal-qaranın kəmiyyətə artmasının, sürüdə xırda buynuzlu heyvanların sayının sürətlə çoxalmasının yay otlaqlarına ehtiyac yaratdığını qeyd etmişdir [15, s. 18]. Bununla da yaylaq maldarlığı meydana gəlmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar hər hansı bir konkret regionda yaylaq maldarlığının yaranma tarixindən bəhs edərkən həmin ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, iq-

limi kimi mühüm məsələlərə bir o qədər də diqqət yetirməmişlər. Lakin bu məsələlər, haqqında danışdığımız təsərrüfat sahəsinin meydana çıxması və inkişafı üçün ən vacib şərtlərdəndir. O.H.Həbibullayev məhz bu amillərə də diqqəti çəkərək haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycanın, xüsusilə də Naxçıvanın düzən ərazilərindəki otlaqlar yay mövsümündə saralaraq məhv olur, digər torpaq sahələri isə əkin üçün istifadə edilirdi. Buna görə də Tunc dövründə mövcud olmuş çoxsaylı heyvan sürülərini yalnız yaylaq maldarlığı vasitəsilə yemlə təmin etmək mümkün idi [10, c. 218].

Azərbaycanın orta Kür hövzəsinin tunc dövrü maldar tayfalarının imkanları geniş idi. Kiçik Qafqaz dağlarının, Qazax düzənliyinin bol otlaqlarla zəngin olan alp çəmənlikləri əsas yem mənbələrinə çevrilmişdir. Beləcə ilk yarımköçəri maldarlar Kiçik Qafqazın alp çəmənliklərini özlərinə yurd yerləri seçdilər, yay aylarında dağlara qalxıb məskən saldılar. Orta Kür hövzəsinin dağlıq və dağətəyi yerlərində aşkar edilən tunc dövrü maldar tayfalara aid sikloplar, qəbirstanlıqlar, ibadətgahlar, qayaüstü rəsmlər, xalqımızın uzaq keçmişindən, etnik mənşəyindən, qədim mədəniyyətindən xəbər verir [15, s. 18].

Mal-qara sürüləri ilə yanaşı olaraq otlaq sahələrinə də sahiblənmək, sürülərin otarılması üçün yerlər uğrunda maraqların toqquşması tayfalararası münaqişələrin başlıca səbəbi olmuşdur. Yaylaq maldarlığı zamanı tayfa üzvləri içərisində silahlı insanlar mövcud olmuş və onlar tayfanı, sürüləri labüd təhlükələrdən qorumaqla məşğul olmuşlar. Tunc dövrünə aid abidələrdən əldə olunmuş müxtəlif növ silahlar – ox və nizə ucluqları, xəncərlər, təbərzin baltalar və s. bu fikri bir daha təsdiq edir [10, c. 128, 216].

E.ə. III minilliyin son rübündə Kür-Araz mədəniyyətinin başa çatması ilə əlaqədar orta Kür hövzəsində və ona qonşu bölgələrin tarixində yeni mərhələ başladı. Bu dövrdən etibarən vaxtilə Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı ərazilərdə nəzərə çarpacaq hadisələrdən biri heyvandarlığın inkişafı sayəsində əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə artması olmuşdur. Zəngin yaylaqlara malik olan orta Kür hövzəsinin təbii şəraiti heyvandarlığın inkişafı üçün böyük imkanlar yaradırdı [16]. Mal-davar Azərbaycan sakinlərinin başlıca məşğuliyyətinə və sərvətinə çevilməyə başladı. Mühüm cəhət odur ki, heyvandarlıqda artım əsasən davarın artımı hesabına baş verirdi. Bu isə heyvandarlıq sistemini əsaslı surətdə dəyişdirirdi. Artıq tunc dövrünün sonu və erkən dəmir dövründə yaylaq maldarlığı təsərrüfatı tam surətdə formalaşırdı. Davarın artması və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi sayəsində ölkədə məskunlaşmış əhəlinin artımı tayfaların yayılmasının mühüm səbəblərindən biri idi.

Ümumi birlikdən ayrılmış maldar tayfalar mis və dəmir filizlə zəngin olan ərazilərin sahiblərinə çevrilirdilər. Bu ərazilərin bəziləri tezliklə dağmədən işi və metal emalı mərkəzlərinə çevrildi. Daşkəsən və Gədəbəy ərazi-

lərində bəzi məskənlər buna misal ola bilər. Kür-Araz mədəniyyətinin son dövrlərində və orta tunc dövrünün əvvəllərində maldar tayfaların aparıcı mövqelər tutması, yarımköçəri maldarlığın meydana gəlməsi, metal emalının inkişafı, Yaxın Şərq və Ön Asiyanın sivilizasiyaları ilə sıx əlaqələr məhsuldar qüvvələrin əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına, izafi məhsulun xeyli miqdarda yaranmasına, ictimai təbəqələşmənin dərinləşməsinə, bu bölgədə məskunlaşmış tayfaların iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarırdı.

Bütün bu dəyişikliklər etnik-siyasi proseslərə də təsir göstərməyə bilməzdi. Arxeoloji materiallar bu dövrdə əhalinin xeyli dərəcədə çoxalmasını, iri tayfa ittifaqlarının meydana gəlməsini, tayfalardaxili münasibətlərin müəkkəbləşməsinə, lokal hərbi toqquşmaların artmasını göstərir. Maldar tayfaların yeni ərazilərdə məskunlaşması ilə əlaqədar olaraq Kiçik Qafqazın, demək olar ki, hər yerində yaşayış məskənlərinin, habelə möhkəmləndirilmiş qalaların sayı artmağa başladı.

Məlumdur ki, əkinçilik təsərrüfatına nisbətən maldarlıq daha çox izafi məhsul verirdi. Belə ki, insanlar özlərinə lazım olandan artıq ət və süd məhsulları toplayırdılar ki, bu da ərzaq artığına səbəb olurdu. Ərzaq artığını əlində cəmləşdirən ayrı-ayrı şəxslər isə tayfanın adlı-sanlı üzvlərinə çevrilir və ictimai-sinfi bərabərsizliyin əsası qoyulurdu. Dağ-mədən sərvətlərinin və sənətkarlığın inkişafı hesabına artan izafi məhsul ayrı-ayrı şəxslərdə və ailələrdə cəmləşir, ibtidai icma mühitində zadəganlar nəslinin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Bu dövrə aid qəbir abidələri də sərvətlərin toplanmasını və zadəganların meydana gəlməsini isbat edir. Xeyli sərvətin tayfa başçılarının əlində toplanmasını onları xarici hücumlardan qoruyan çoxsaylı müdafiə tikililərinin mövcudluğu da sübut edir. Bu tikililər nəinki çoxlu insan kütləsinin gərgin və məqsədyönlü əməyindən, habelə hərbi toqquşma təhlükəsinin xeyli artmasından xəbər verir.

Ədəbiyyat:

1. Наджафов Ш.Н. Некоторые результаты исследований памятников эпохи бронзы на территории Гянджа-Казахского региона / Актуальная археология: археологические открытия и современные методы исследования (Тезисы научной конференции молодых ученых Санкт-Петербурга), РАН ИИМК, Санкт-Петербург 22-23 апреля 2013 г. СПб, 2013, Изд-во РАН, с. 88-89.
2. Наджафов Ш.Н. Результаты археологических раскопок на поселении Сарвантепе в 2010-2012 годах / Новые материалы и методы археологического исследования (Материалы II Международной конференции молодых ученых). Москва, 19-21 марта 2013 г. ИА РАН, Москва, 2013, Изд-во ИА РАН, с. 85-87.
3. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövrünün mədəni-tarixi inkişafının təbii coğrafi şərait

- amili (Gəncə-Qazax bölgəsi üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) / Gənc alimlərin II Elm Festivalı çərçivəsində “Müasir şəraitdə Azərbaycan tarixi, dili, ədəbiyyatı və fəlsəfəsi qarşısında duran yeni vəzifələr” adlı gənc alimlərin respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 05-07 mart, 2013, s. 170-173.
4. Nəcəfov Ş.N. Gəncə-Qazax bölgəsinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində son tədqiqatlar / “Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri müstəqillik illərində” beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 10-14 noyabr, 2013, s. 135-137.
 5. Джафарзаде И.М. Хачбулагская археологическая экспедиция 1960 года. МКА, т. VIII. Баку, 1976.
 6. Исмаилов Г.С. Исследования наскальных изображений в верховьях р.Тертер. // Археологические открытия 1976 г. Москва, 1977.
 7. Müseyibli N. Ə. Qobustan və Gəmiqaya petroqliflərində işarə və damğalar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı, 2003, № 1.
 8. İbrahimli B.İ., Qədirzadə H.Q., Xəlilov T.F. Plovdağın yeni aşkar edilmiş III nekropolu // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2011. Bakı, 2012, s. 150-154.
 9. Расулоглы Т. Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Баку, 1993, 145 с.
 10. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982, 315 с.
 11. Göyçaylı Ş. Coğrafi ekologiyanın əsasları. Bakı, 2010, 268 s.
 12. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку, 1999, 179 с.
 13. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987, 259 с.
 14. Насиєv Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Təhsil, 2010, 502 s.
 15. Əliyev V.H. Gəmiqayada aparılmış arxeoloji tədqiqatlar / Azərbaycanca arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, “Bilik”, 1992, s. 33-36.
 16. İsmayılov Q.S. İlk tunc dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların ictimai həyatı və dini təsəvvürləri // Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi. Bakı, 1980, № 2.

Summary

The natural-geographical conditions in the settlement of the Middle Kura Basin population in the Bronze Age (ethno archaeological investigation of the monuments of Ganja-Kazakh region)

Shamil Najafov

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Archeology and Ethnography

The favorable natural and geographical conditions and climate, as well as rich natural resources of the Middle Kura basin, more preciously, of the Ganja-Kazakh region had favored for the cultural development of the local kin and tribes that settled there in the Bronze Age. This region manifested mainly with local features in early Bronze Age, then during the late Bronze and early Iron Ages was included to the area of Kura-Araxes and Khojaly-Gedabey cultures that in certain extent differed from the local cultures of the South Caucasus.

Archaeological materials found the monuments of Bronze Age in Ganja-Kazakh region prove the decisive role of farming traditionally associated with the previous periods in the economic development of the local tribes in the aforementioned period. Due to more perfect iron tools in the Middle and the Late Bronze Ages and wooden plow farming in early Iron Age the area of arable lands expanded. Based on archaeological evidence, it was determined that arable lands around the large settlements and cultivable untilled lands were completely mastered by local residents at the end of the Bronze Age. Probably, foothill areas of the Kazakh steppe suitable for dry-farming were in the same state. Of course, the growth and expansion of arable lands had been associated with increase of population. This factor is very clearly reflected in the topography, planning and building of the settlements of the time. Dwellings where starting from the Neolithic period people continued to live, in Late Bronze Age had become large and densely populated areas.

Key words: Ganja-Kazakh region, the Middle Kura basin, the Bronze Age, population, geographical conditions.

Резюме

Естественно-географические условия заселения среднего бассейна Куры в эпоху бронзы (этноархеологические исследования по памятникам Гянджа-Казахского региона)

Шамил Наджафов

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт археологии и этнографии

Естественно-географические условия и климат среднего бассейна Куры, точнее Гянджа-Казахского региона, а также богатые наземные и подземные естественные богатства значительно поспособствовали культурному росту местных племен, заселявших регион в период бронзы. Этот регион, обладающий локальными свойствами, наглядно проявляющимися в основном в периоды ранней бронзы и раннего железа, входил в ареал своеобразных Куро-Араксинских и Ходжалы-Кедабекских культур, несколько отличающихся от местных культур Южного Кавказа.

Археологические материалы, обнаруженные на памятниках бронзового периода Гянджа-Казахского региона доказывают, что в отмеченный период в экономическом развитии местных племен земледельческое хозяйство, традиционно связанное с земледелием прежних периодов, играло решающую роль. В связи с возникновением более совершенных железных орудий и мотыжного сева в периоды средней бронзы и поздней бронзы-раннего железа значительно расширились посевные площади. На основе археологических данных было определено, что уже в конце бронзового периода, расположенные вокруг крупных поселений посевные участки и целинные земли, пригодные для земледелия, были полностью освоены местным населением. Вероятно, богатые участки предгорных зон Казахской равнины были в таком же состоянии. Несомненно, что увеличение и расширение посевных участков было связано с повышением численности населения. Этот фактор очень ярко выражен в топографии, планировке и группировке поселений того периода. Поселения, заселенные еще с энеолита, в конце бронзового периода превращаются в крупные пункты с плотным населением.

Ключевые слова: Гянджа-Казахский регион, средний бассейн Куры, бронзовый период, заселение, географические условия.